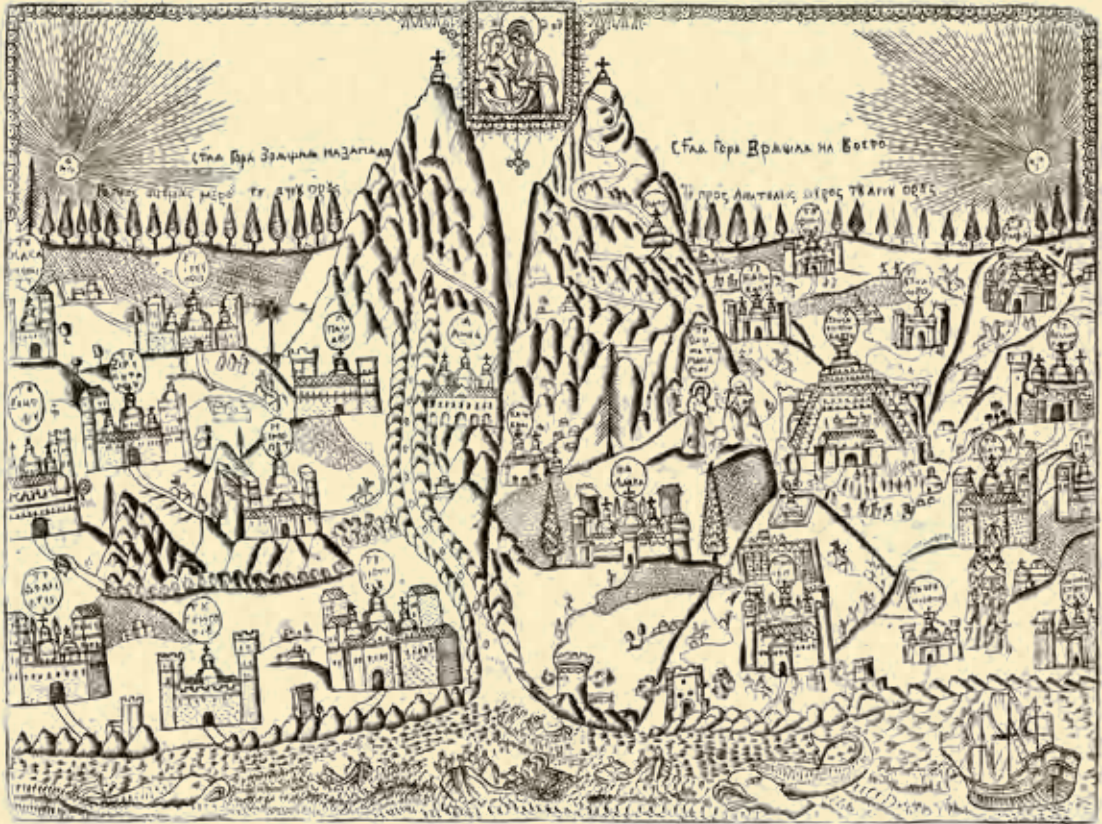
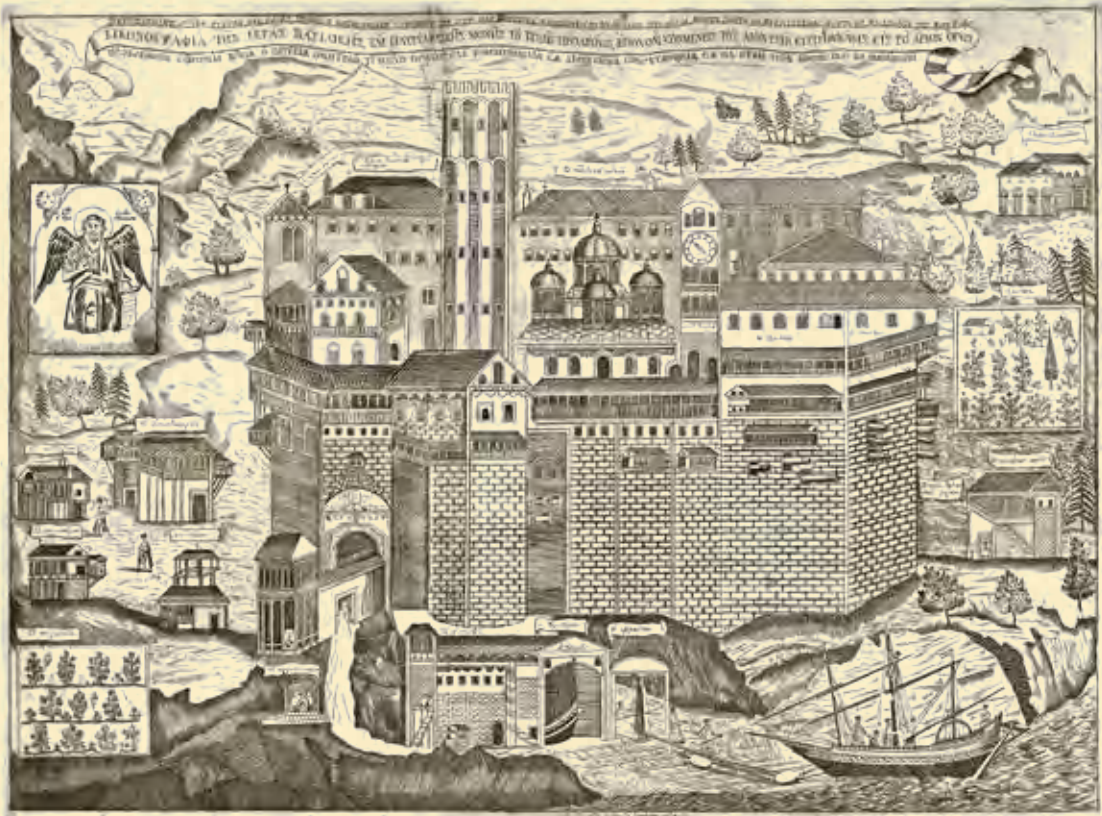

Γενική άποψη του Αγίου Όρους Αθω
Χαλκογραφία • (Άγιον Όρος), περ. 1770 • Χαράκτης: άγνωστος

Η μονή Διονυσίου
Χαλκογραφία • Βενετία, 1754 • Χαράκτης: άγνωστος

Η μονή Σιμωνόπετρας
Χαλκογραφία • Άγιον Όρος, 20 Μαΐου 1868 • Χαράκτης: Ιωάννης Καλδής

ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ ΣΤΟΝ ΑΘΩ

Το ταξίδι των Χάρτινων Εικόνων

Βενετία • 11 Μαΐου – 11 Ιουνίου 2019

Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας
<http://www.istitutoellenico.org>

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΒΛΕΨΗ
Χρήστος Αραμπατζής

ΚΕΙΜΕΝΑ
Ευάγγελος Χεκίμογλου
Ιερομόναχος Ιουστίνος

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Γεώργιος Παρίσης

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
Αφοί Βουλγαρίδη, Αθήνα

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΚΘΕΣΗΣ
Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας
Αγορευτική Πινακοθήκη της Μονής Σιμωνόπετρας Αγίου Όρους

ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ ΣΤΟΝ ΑΘΩ

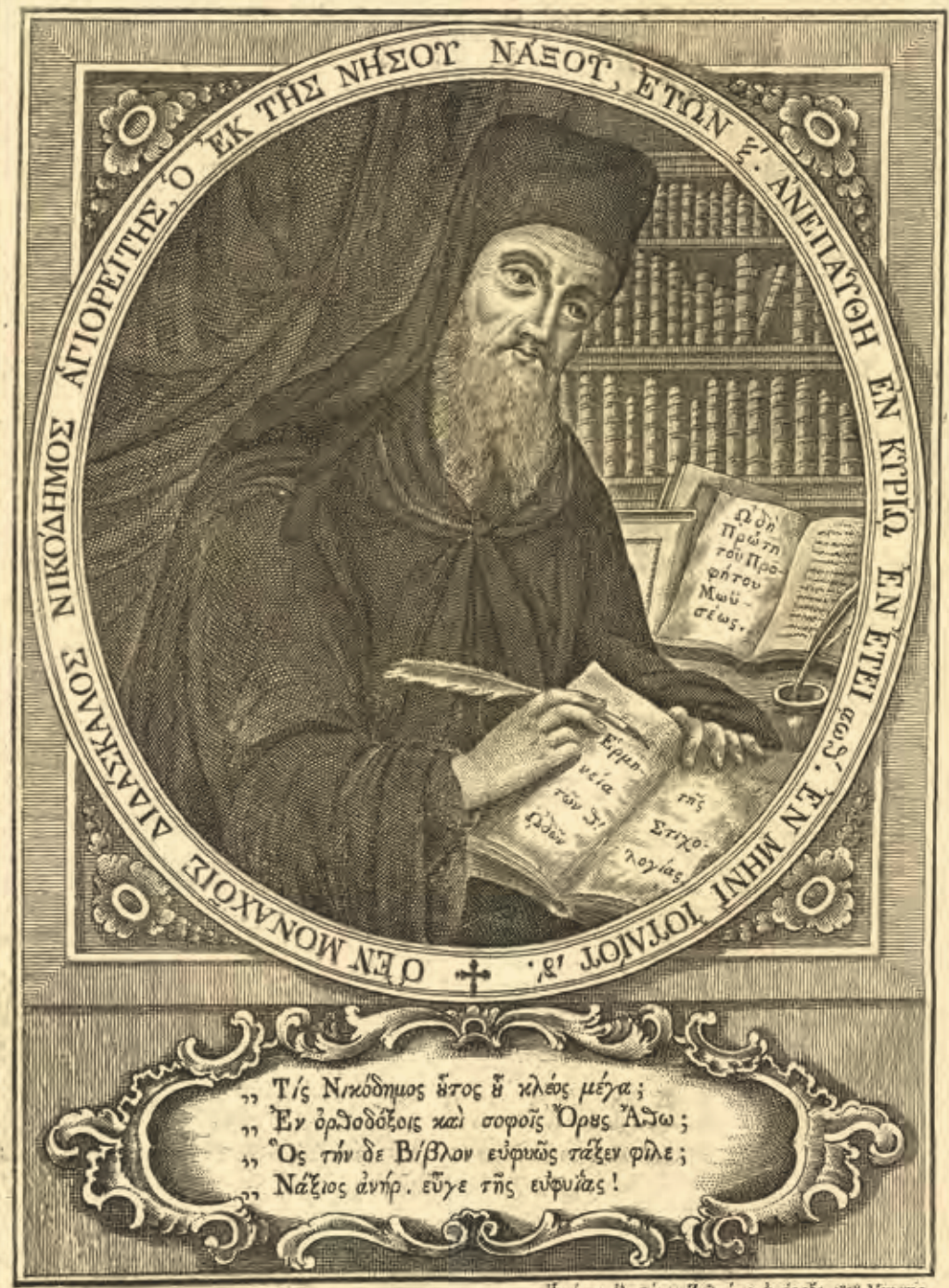
Το Ταξίδι των Χάρτινων Εικόνων

Έκθεση Χαρακτικών

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

11 Μαΐου – 11 Ιουνίου 2019

Ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης
Χαλκογραφία • Βενετία, 1818 • Χαράκτης: Ιωάννης Αντώνιος Ζουλιάνης

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ παιδεύει την ψυχή του πλούσιου Χάλκογραφία • (Άγιον Όρος), 1858 • Χαράκτης: Ιεροδιάκονος Ευθύμιος

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ παιδεύει την ψυχή του πλούσιου Χάλκογραφία • (Άγιον Όρος), 1858 • Χαράκτης: Ιεροδιάκονος Ευθύμιος

Αγιορειτική Χάλκογραφία: Τόπος, Μνημεία, Εικόνες

Από το τελευταίο τέταρτο του 18ου μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα δημιουργήθηκαν στα εργαστήρια του Αγίου Όρους εκατοντάδες *χαρακτικές* μητρες από τις οποίες εκτυπώθηκαν σε χαρτί δεκάδες *χιλιάδες χαλκογραφίες*, με *αγιορειτικά*, κυρίως, και *άλλα* θρησκευτικά θέματα. Ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, πριν αναπτυχθούν εργαστήρια στο Άγιον Όρος, τα μοναστήρια έδιναν *παραγγελίες* σε *κέντρα* *χαρακτικής* της εποχής, κυρίως στη Βενετία.

Η έρευνα εντόπισε στο Άγιον Όρος τουλάχιστον πενήντα *χαλκογράφους* που φιλοτεχνούσαν *χάλκινες πλάκες*. Εντοπίστηκαν επίσης περισσότερα από είκοσι εργαστήρια, κυρίως στις Καρυνές, τα οποία εκτύπωναν *χαλκογραφίες*.

Η έντονη παρουσία του πνευματικού, μη υλικού κόσμου, ήταν η μεγάλη διαφορά της αγιορειτικής από την κοσμική *χαλκογραφία* της εποχής. Ο ρόλος της αγιορειτικής *χαλκογραφίας* ήταν να εντάξει το μοναστήρι στην καθημερινή ζωή χιλιάδων απλών ανθρώπων, όσο μακριά και αν αυτοί κατοικούσαν. Οι δίγλωσσες -ή και τρι-

γλωσσες μερικές φορές- επεξηγηματικές επιγραφές στο περιθώριο της εικόνας επιβεβαιώνουν ότι αυτός ήταν ο προορισμός και μαρτυρούν τη γεωγραφική ευρύτητα της κυκλοφορίας των *χαλκογραφιών*.

Αυτός ο *χαρακτήρας* των *χάρτινων εικόνων* θεμελιώνει το *χαρακτηρισμό* που τους αποδόθηκε ως «εικόνων των φτωχών». Η ζωγραφισμένη σε ξύλο εικόνα είχε υψηλό κόστος και ήταν απρόσιτη για την πλειονότητα του πληθυσμού, σε εποχές και περιοχές με πολύ χαμηλό βιοτικό επίπεδο. Αντίθετα, η *χάρτινη εικόνα* (επειδή αναπαράγόταν σε μεγάλο αριθμό από μία *χάλκινη πλάκα*) ήταν οικονομικά προσιτή. Ταυτόχρονα, συνέδεε άμεσα το μοναστήρι με τον πιστό, διότι μετέφερε την ευλογία του πρώτου προς τον δεύτερο. Έτσι, το Άγιον Όρος απέκτησε παρουσία στα προσκυνητάρια της ορθόδοξης νότιας και ανατολικής Ευρώπης.

Οι *χάρτινες εικόνες* που δίνονταν από τους μοναχούς στους προσκυνητές είναι σημαντικά δείγματα της ορθόδοξης χριστιανικής τέχνης του 18ου και 19ου αιώνα. Απεικονίζουν μοναστήρια και σκήτες, θρησκευτικές σκηνές και αγίους. Ήταν το πιο πρόσφορο μέσο της εποχής για να μεταφέρει την ευλογία των μοναχών στους πιστούς, αλλά και τις ελπίδες των πιστών στο Άγιον Όρος, διότι ο αγιώνυμος τόπος ήταν πάντοτε μακρινός και δυσπροσπέλαστος, ιδιαίτερα πριν αναπτυχθεί η τεχνολογία των μεταφορών- ακόμη και σήμερα δεν είναι ένα εύκολο ταξίδι. Γι' αυτό και μία *χαρακτική* απεικόνιση του Όρους είχε ιδιαίτερη αξία για τους πιστούς, πόσο μάλλον μία εικόνα κατασκευασμένη στο Άγιον Όρος.

Από τη Βενετία στον Άθω: Η διαδρομή της Αγιορειτικής Χαρακτικής

Οι σχέσεις της Βενετίας με το Άγιον Όρος στον εκδοτικό τομέα αρχίζουν το 1641, όταν ο αγιορείτης μοναχός Αγάπιος Λάνδος ο Κρης (1580-1656/7) απέρχεται σε αυτήν για να τυπώσει το κλασικό έργο *Αμαρτωλών Σωτηρία*, το οποίο γνώρισε περισσότερες από 30 επανεκδόσεις. Κατά τη διάρκεια της ζωής του τύπωσε εκεί περισσότερα από 10 βιβλία. Στο έργο αυτό τον ακολουθούν οι κορυφαίοι λόγιοι του Άθω: Καισάριος Δαπόντε (1713/4-1784), Νικόδημος ο Αγιορείτης (1749-1809), Αθανάσιος ο Πάριος (1722-1813), Μακάριος Τρυφώνης (1772), Σάββας Λαυριώτης (1780), Ραφαήλ Κausοκαλυβίτης (1780), Χριστόφορος Προδρομίτης (1808), κ.ά. Ο κατάλογος κλείνει με τον ιερομόναχο Βαρθολομαίο Κουτλουμουσιανό (1772-1851), τον σπουδαίο επιμελητή των λειτουργικών βιβλίων.

Η Βενετία όμως, πέρα από λίκνο της εκδοτικής δραστηριότητας των Αγιορειτών, αποτέλεσε και το λίκνο της αγιορειτικής χαλκογραφίας. Το 1701 ο Ιωάννης Κομνηνός τυπώνει στη μονή Συναγόβου στη Ρουμανία το *Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους του Άθωνος* στο οποίο εμφανίζεται για πρώτη φορά μία γενική άποψη της αθωνικής χερσονήσου με την απεικόνιση και των δύο πλευρών της (ανατολικής και δυτικής). Αυτό αποτέλεσε την απαρχή μιας διαδρομής, με τις μονές να προβαίνουν στην παραγγελία αυτόνομων χαρακτικών, στα οποία απεικονίζονται γενικές απόψεις και μονές του Αγίου Όρους, καθώς και εικόνες αγίων. Ξεχωρίζουν ήδη στα πρώτα 15 χρόνια τρία εξαιρετικής σύνθεσης, ομορφιάς, τοπογραφίας και μεγέθους έργα, τα οποία αποτέλεσαν το πρότυπο για άλλα 18 παρόμοια. Κυρίαρχες μονές στις παραγγελίες χαρακτικών στη Βενετία είναι η μονή Βατοπαιδίου με τη σκήτη του Αγίου Δημητρίου, η μονή Ιβήρων με τη σκήτη του Τιμίου Προδρόμου, και ακολουθούν οι μονές Διονυσίου, Ξηροποτάμου, Δοχειαρίου, Κωνσταμονίτου. Επιπλέον οι αδελφοί Σκουρταίοι από τις Καρυνές, εκδότες των έργων του αγίου Νικοδήμου, μέσα από τα ημερολόγια του ταξιδιού τους στη Βενετία, μας δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τη διεξαγωγή των παραγγελιών, τις τιμές κ.ά. Τις χαλκογραφημένες πλάκες μαζί με τις εκτυπώσεις τις έφερναν οι μοναχοί στο Άγιον Όρος από όπου γινόταν και η διανομή τους τόσο ως ευλογία στους προσκυνητές όσο και στα ταξίδια των μοναχών προς συλλογή ελεών.

Επειδή η φυσική κατάσταση από τις πολυχρησιμοποιημένες χάλκινες μήτρες επιδεινωνόταν με τον χρόνο και τις επανειλημμένες εκτυπώσεις και οι εγχάρacteres γραμμές εξασθενούσαν, χρειάζονταν «ανακαίνιση» από τεχνίτη, ο οποίος συχνά δεν ήταν ο αυθεντικός δημιουργός του έργου. Κατά την ανακαίνιση, μία πρακτική αρκετά διαδεδομένη στο Άγιον Όρος, κατά περίπτωση γίνονταν τοπικές αλλαγές ή ακόμη προστίθονταν και νέες μορφές στο αρχικό έργο. Περιστασιακά, πράγματι, οι μετατροπές αυτές γίνονταν σε μεγάλη κλίμακα. Όπως κι αν έχει το θέμα, οι επεμβάσεις των αγιορειτών χαρακτών στα εκλεπτυσμένα έργα των δυτικών ομοτέχνων τους, άφηναν έκδηλη τη διαφορετική σε τεχνική και αισθητική προσέγγι-

σή τους, με αποτέλεσμα αυτά τα έργα να υποβάλλονται σε αλλαγή του στυλ τους και σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις να γίνονται κυριολεκτικά αγνώριστα ή εν τέλει αμιγώς αγιορειτικά.

Παράλληλα με τις ανακαινίσεις παλαιότερων πλακών, γύρω στο 1770, αγιορείτες χαράκτες αρχίζουν ήδη να χαράσσουν πρωτότυπα πλέον έργα εντός του Αγίου Όρους. Παρόλα αυτά συνεχίστηκαν οι παραγγελίες στο εξωτερικό, πέραν από τη Βενετία και σε άλλα κέντρα, όπως στη Βιέννη και τη Μόσχα, μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα. Παρά τις κατά καιρούς καταστροφές και απώλειες, σημαντικός αριθμός χάλκινων πλακών διασώθηκε μέχρι τις μέρες μας εντός και εκτός του Αγίου Όρους.

Κατά τον 19ο αιώνα η τέχνη της χαλκογραφίας άνησε εντυπωσιακά στο Άγιον Όρος, το οποίο κατέστη, πέραν κάθε αμφιβολίας, το μεγαλύτερο κέντρο παραγωγής χάρτινων εικόνων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η ορθόδοξη χαρακτική να επιτύχει την πλέον πρωτότυπη και πλήρη έκφρασή της σε έργα που διακρίνονται φανερά από τοπικό χαρακτήρα.

Καθοριστική και πρωτότυπη συμβολή στη μελέτη των αγιορειτικών χαρακτικών όσον αφορά την ιδιοτυπία και τις «μεταλλάξεις» τους καθώς και ενδελεχή περιγραφή της αγιορειτικής τεχνотροπίας συγκριτικά προς τα έργα άλλων κέντρων, αποτέλεσε η πολυετής έρευνα του Γιώργου Γκολομπία και του ιερομόναχου Ιουστίνου. Ειδικότερα οι σχέσεις με τη Βενετία συνοψίζονται στην ανακοίνωσή τους σε ημερίδα που οργάνωσε το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας το 2000 (*Η Τυπογραφία και η διακόσμηση του ελληνικού βιβλίου στη Βενετία μεταξύ του 18ου και 19ου αιώνα*. Πρακτικά Ημερίδας, Βενετία 2001. Τα παρακάτω συμπεράσματα προέρχονται από την ανακοίνωση αυτή).

Οι αγιορείτες χαράκτες αντέγραψαν ή έκαναν παραλλαγές σε παλαιότερα βενετσιάνικα και βιεννέζικα πρότυπα, εξίσου όμως δημιούργησαν νέες εικονογραφικές συνθέσεις, οι οποίες με τη σειρά τους επαναχαραχθήκαν πολλές φορές. Αυτό το οποίο όμως κάνει τα αγιορειτικά έργα να ξεχωρίζουν δεν είναι οι παραλλαγές και οι νεωτερισμοί των συνθέσεων, αλλά η τεχνική και το στυλ, τα οποία είναι πολύ διαφορετικά από αυτά των Ευρωπαίων χαρακτών. Με ασυνήθη τρόπο και παρά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε αγιορείτη χαράκτη, τα έργα αυτά παρουσιάζουν από την αρχή τους ομοιογένεια και γίνονται άμεσα αναγνωρίσιμα.

Τα προσεγγμένα στη χάραξη και λεπτοδουλεμένα δυτικά έργα δίνουν την αίσθηση της τελειότητας που μεταδίδεται από τις λεπτές και ομοιογενείς γραμμές που σχεδιάζονται με την τεχνική της χαλκογραφίας. Καλύπτουν σχεδόν όλη την επιφάνεια της εικόνας, αποτυπώνοντας τη μάζα με εναλλαγές στην πυκνότητά τους, ενώ οι φωτοσκιάσεις δημιουργούνται με δικτυωτές παράλληλες γραμμές. Αυτές δίνουν πλαστικότητα στα σχήματα και την εντύπωση βάθους στα τοπία. Έχοντας οι Ευρωπαίοι χαράκτες συχνά ως πηγή εικονογραφημένα βιβλία της εποχής αντιγράφουν μικρές δευτερεύουσες σκηνές που συμπληρώνουν το κύριο θέμα και περιβάλλουν τα έργα τους με περίτεχνα πλαίσια όπου κυριαρχούν μαρρόκ ή ροκοκό μοτίβα.

Από την άλλη μεριά η εκτέλεση των αγιορειτικών χαρακτικών είναι πιο ανάλαφρη, συγκρατημένη και αυθόρμητη, μερικές δε φορές τραχιά και απλοϊκή. Γενικά, ακόμη και στα έργα των πιο ώριμων και επιμελών αγιορειτών χαρακτών, το θέμα αποδίδεται με λιγότερες γραμμές και περισσότερη ελευθερία. Οι φωτοσκιάσεις περιορίζονται στα πρόσωπα και τα γυννά μέλη και δημιουργούνται με διαφορετικό τρόπο, καθότι αποτελούνται από πολύ λεπτές, πανομοιότυπες δι-άχυτες κουκκίδες που έχουν την ιδιότητα να μεταδίδουν την αίσθηση εντυπωσιακής γλυκύτητας. Στο υπόβαθρο κυριαρχούν οι ελεύθερες γραμμές (συνάχ όχι παράλληλες) ή κουκκίδες και κοφτές γραμμές που εκτελούνται με τη βοήθεια ειδικών εργαλείων, τις επονομαζόμενες «ρουλέτες». Αντίστοιχα τα αγιορειτικά πλαίσια είναι πολύ λιτά και γενικά προκύπτουν από την επανάληψη απλών γεωμετρικών στοιχείων.

Συνοψίζοντας, τα ευρωπαϊκά έργα έχουν έκδηλο ακαδημαϊκό χαρακτήρα, ενώ τα αντίστοιχά τους αγιορειτικά τείνουν προς τη λαϊκή τέχνη, με γρήγορη εκτέλεση και έλλειψη της τρίτης διάστασης, όμως αποπνέουν φρεσκάδα και εσωτερική δύναμη, η οποία προέρχεται φανερά από τη λαμπρή βυζαντινή παράδοση της αιογραφίας.

Από την παραπάνω έρευνα εντοπίστηκαν πάνω από 40 έργα που παρήχθηκαν στα εξάισια εργαστήρια της Βενετίας. Τα έργα αυτά μπορούν να διαφereθούν σε δύο βασικές κατηγορίες: όσα επέζησαν ως εκτυπώματα, και αντιπροσωπεύουν τη γνήσια βενετσιάνικη χάραξη και όσα προέρχονται από μεταγενέστερη αγιορειτική ανακαίνιση. Σε

Η Παναγία «Το Άξιον Εστί» Χάλκογραφία • Βενετία, 1820 • Χαράκτης: (Ignatius) Colombo

ικανό αριθμό περιπτώσεων έχουμε έργα που σώθηκαν τόσο στην πρωτότυπη, όσο και την ανακαινισμένη μορφή τους. Ενίοτε σε ορισμένα έργα εντοπίζονται και διαδοχικά στάδια ανακαίνισης.

Συμπερασματικά, για μεγάλη περίοδο η Βενετία εξυπηρετούσε τις ανάγκες του Αγίου Όρους σε σχέση με τις *χάρτινες εικόνες*. Κάτω από τις οδηγίες των αγιορειτών μοναχών δημιουργήθηκαν πολλά εικονογραφικά πρότυπα, τα οποία στη συνέχεια έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλή με ευρεία διάδοση και πολλές αναπαραγωγές. Έτσι λοιπόν, πολλά από τα αριστουργήματα των Βενετών χαρακτών γνώρισαν μια «μυστηριώδη» νέα ζωή στο Άγιον Όρος μέσα από διαδοχικές ανακαινίσεις.

Αυτή την ιστορία της αγιορειτικής χαρακτικής, δηλαδή από τη γέννησή της στους κόλπους των βενετσιάνικων εργαστηρίων, την ανακαίνιση των έργων στο Άγιον Όρος και τελικώς τα αμιγή αγιορειτικά έργα ως ώριμο καρπό της συνολικής εξέλιξης, επιδιώκει να διηγηθεί η παρούσα έκθεση.

